

Wojna. Fiodor Martens i konferencja brukselska z 1874 roku

War. Fyodor Martens and the Brussels Conference of 1874

Abstract

The article focuses on the role of Fyodor Martens in the 1874 Brussels Conference – the first international attempt to codify the laws and customs of war. Its aim is to highlight Fyodor Martens' contribution to the development of international humanitarian law and to examine the political context and outcomes of the conference. Special attention is given to Fyodor Martens' views on war, which he regarded as historically inevitable but in need of legal and moral limitation. The study analyzes the Russian draft convention, the positions of other participating states, and the broader impact of the Brussels Declaration. Although never ratified, the Declaration laid the foundation for later Hague Conventions and contributed significantly to the humanization of armed conflict.

KEYWORDS: Fyodor Martens, Brussels Conference 1874, humanitarian law, war, international law

SŁOWA KLUCZOWE: Fiodor Martens, konferencja brukselska 1874, prawo humanitarne, wojna, prawo międzynarodowe

ARSEN TAGIROV – magister prawa, Uniwersytet Pomorski w Słupsku,
ORCID – 0000-0001-5729-3500, e-mail: arsen.tagirov@upsl.edu.pl

W bieżącym roku przypada 180. rocznica urodzin wybitnego rosyjskiego prawnika-internacjonalisty Fiodora Fiodorowicza Martensa (niem. Friedrich Fromhold Martens) – jednego z grona najbardziej istotnych twórców prawa narodów w XIX oraz w początkach XX wieku. Jego dorobek naukowy, obejmujący zarówno kwestie klasycznego prawa międzynarodowego publicznego, jak i tworzącej się wówczas gałęzi prawa humanitarnego, pozostaje trudny do przecenienia. Najbardziej rozpoznawalny stał się ów profesor Imperatorskiego Uniwersytetu Petersburskiego dzięki sformułowaniu znanej „klauzuli Martensa”^[1], która do dziś stanowi punkt odniesienia w doktrynie prawa międzynarodowego i jest często niezbędna zarówno przy tworzeniu wszelkiego rodzaju konwencji, jak i w orzecznictwie trybunałów międzynarodowych.

Fiodor Martens urodził się 15 (27) sierpnia 1845 r. w mieście Parnawa (obecnie Pärnu w Estonii). Po dość rychłej śmierci rodziców został oddany pod opiekę carskich instytucji wychowawczych, co jednak nie przeszkodziło mu w zdobyciu starannego wykształcenia. Ukończył Wydział Prawa Imperatorskiego Uniwersytetu Petersburskiego w 1865 r. W trakcie studiów w sposób szczególny interesowało go prawo międzynarodowe. W latach 60. i 70. XIX wieku kontynuował edukację na uniwersytetach niemieckich, gdzie pozostawał pod intelektualnym wpływem takich autorytetów jak Lorenz von Stein^[2] i Johann Kaspar Bluntschli^[3]. Po powrocie do Rosji

¹ „Klauzula Martensa” była zaproponowana przez niego podczas konferencji haskiej w 1899 r. W obliczu rozbieżności dotyczących statusu zbrojnego oporu na terenach okupowanych Fiodor Martens zaproponował kompromisową formułę, która została włączona do preambuły konwencji. Brzmiała ona następująco: „[...] Strony uważają za właściwe skonstatować, że w wypadkach, nieobjętych przepisami obowiązującymi, przyjętymi przez nie, ludność i strony wojujące pozostają pod opieką i władzą zasad prawa narodów, wypływających ze zwyczajów, ustanowionych między cywilizowanymi narodami, oraz z zasad humanitarności i wymagań społecznego sumienia”. Dariusz Szpoper i Arsen Tagirov, „Fiodor Martens – pionier międzynarodowego prawa humanitarnego,” *Prawo i Więź*, nr 3 (46) (2023): 145.

² Lorenz von Stein (1815–1890) – niemiecki ekonomista, prawnik i teoretyk administracji publicznej, uznawany za jednego z „ojców” państwa opiekuńczego dzięki połączeniu liberalnych ideałów z postulatami reform społecznych. Zob. Lutz Leisering, „Nation State and Social Policy: An Ideational and Political History. Introduction to the Book Series *German Social Policy*,” w *Origins of the German Welfare State. Social Policy in Germany to 1945*, red. Michael Stolleis, tłum. Thomas Dunlap (Heidelberg–New York–Dordrecht–London: Springer, 2013), 2 – 3.

³ Johann Kaspar Bluntschli (1808–1881) – szwajcarski prawnik i politolog, znany z wkładu w rozwój prawa konstytucyjnego i międzynarodowego. Był

rozpoczął karierę akademicką i administracyjną i został docentem prawa międzynarodowego na macierzystej uczelni, a następnie doradcą rosyjskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych w sprawach z zakresu prawa międzynarodowego. Już na tym etapie uchodził za jednego z najwybitniejszych ekspertów w dziedzinie prawa narodów w Imperium Rosyjskim^[4].

W styczniu 1869 r. Fiodor Martens, przygotowujący się do uzyskania tytułu magistra, podjął zatrudnienie w Ministerstwie Spraw Zagranicznych Imperium Rosyjskiego. Już w niedługim czasie dał się tam poznać jako osoba nie tylko kompetentna, ale też w pełni godna zaufania. Może o tym świadczyć fakt, że w 1873 r. cesarz Aleksander II (1855–1881) powierzył mu opracowanie kompleksowego zbioru wszystkich traktatów zawartych przez Rosję z innymi państwami^[5]. W tym kontekście za w pełni uzasadnione, a wręcz naturalne jest, że w 1874 r. zaledwie 29-letni prawnik został wyznaczony jako jeden z trzech członków rosyjskiej delegacji na międzynarodową konferencję w Brukseli^[6]. Obok Fiodora Martensa w jej skład weszli: generał Heinrich Antonowicz Leer^[7] oraz doświadczony dyplomata baron Aleksandr Gienrichowicz Jomini^[8], któremu powierzono też przewodniczenie obradom toczącym się w stolicy Belgii.

współtwórcą Instytutu Prawa Międzynarodowego (*Institut de Droit International*), który ugruntował jego pozycję w dziedzinie prawa międzynarodowego. “Bluntschli, Johann Kaspar,” w *The Encyclopædia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*, 11th ed., vol. 4: Bisharin to Calgary (Cambridge: Cambridge University Press, 1910), 93.

⁴ Zob. Szpoper i Tagirov, “Fiodor Martens,” 136 – 139.

⁵ “Martens, Fiodor Fiodorowicz,” w *Biograficzeskij słowar’ professorsow i priepodawatielej Impieratorskogo Sankt-Peterburgskogo Uniwersiteta za istieksujuj trietju czetwier’ wieka jego suszczestwowanija*. 1869–1894, t. 2, M–Ja (Sankt-Peterburg: Tipografija i Litografija B.M. Wolfa, 1898), 8.

⁶ Ibidem, 9.

⁷ Heinrich (Gienrich) Antonowicz Leer (1829–1904) – generał piechoty (*generał ot infanterii*) Imperium Rosyjskiego oraz wybitny profesor sztuki wojennej. Od 1889 do 1898 r. pełnił funkcję naczelnika Akademii Generalnego Sztabu w Sankt-Petersburgu, a od 1896 r. był członkiem Rady Wojennej. Autor licznych podręczników i prac z zakresu taktyki, strategii oraz historii wojskowości, m.in. „Zapiski taktyki dla wojskowych uczelni” (1866) oraz czterotomowego „Przeglądu wojen Rosji od Piotra Wielkiego do czasów współczesnych” (1885–1896). Zob. “Lejer, Gienrich Antonowicz,” w *Wojennaja encykłopedija*, t. 14: Krukowskij, F.A. – Linita, red. K.I. Wieliczko, W.F. Nowickij, A.W. von Szwarc i in. (Sankt-Petersburg: Tipografija T-wa I.D. Sytina, 1914), 555 – 560.

⁸ Baron Aleksander Gienrichowicz Jomini (1814–1888) – rosyjski dyplomata, rzeczywisty radca stanu i historyk. Był jednym z założycieli Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego; wpłynął także na rozwój dyplomacji cesarskiej, służąc

Bodźcem inicjującym zwołanie konferencji poświęconej pracom nad konwencją dotyczącą praw i zwyczajów wojennych stała się wojna francusko-pruska w latach 1870–1871. Unaoczniała ona palącą potrzebę określenia jasnych i humanitarnych zasad prowadzenia działań zbrojnych. Obie strony konfliktu oskarżały się wzajemnie o naruszanie norm prawa humanitarnego: od egzekucji *francs-tireurs* (partyzantów walczących bez mundurów) po masowe grabieże i celowe niszczenie miast^[9]. W listopadzie 1870 r. przedstawiciel Francji, hrabia Jean-Baptiste de Chaudordy^[10], oskarżył armię pruską o to, że jej oddziały przeobraziły się w „zgraję rabusiów”, a prowadzona przez nie kampania nosiła znamiona „wojny wyniszczenia”^[11]. W tym samym czasie czynniki rządzące w Niemczech zarzucały władzom francuskim nawoływanie do wzniesienia „wojny ludowej”, która nie była podporządkowana ani obowiązującym normom prawnym, ani ustalonym zwyczajom wojennym narodów europejskich^[12].

Zdaniem Fiodora Martensa oskarżenia o naruszenie prawa wojennego w omawianym konflikcie wynikały przede wszystkim nie z zamierzonych działań, lecz ze sporów interpretacyjnych, które w trakcie wojny przybrały

jako starszy radca w Ministerstwie Spraw Zagranicznych i sprawując funkcję stats-sekretarza Aleksandra III. Zob. W.G., „Žomini, Aleksandr Gienrichowicz,” w *Russkij biograficzeskij słowar’*, t. 7: *Žabokritskij – Ziałowski*, red. Je. S. Szumigorskij i M.G. Kurdiunow (Pietrograd: Tipografija Gławnogo Uprawlenija Udiełow, 1916), 52 – 53.

⁹ Zob. Geoffrey Wawro, *The Franco-Prussian War: The German Conquest of France in 1870–1871* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 263 – 265; Jan Baszkiewicz, *Historia Francji* (Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999), 465 – 473.

¹⁰ Jean-Baptiste Alexandre Damaze de Chaudordy (1826–1899) – francuski dyplomata i polityk. Pełnił funkcje sekretarza ambasady m.in. w Rzymie, Madrycie i Kopenhadze, a następnie został mianowany ministrem pełnomocnym oraz dyrektorem spraw zagranicznych w czasie rewolucji 4 września 1870 r. W 1871 r. został wybrany deputowanym do Zgromadzenia Narodowego z ramienia departamentu Lot-et-Garonne, gdzie reprezentował prawicę i popierał monarchistyczne inicjatywy ustawodawcze. Reprezentował Francję jako ambasador w Szwajcarii i Hiszpanii, uczestniczył również w konferencji dyplomatycznej w Konstantynopolu w 1878 r. Był odznaczony m.in. Legią Honorową oraz Krzyżem Wielkim Orderu Karola III. Zob. „Chaudordy (Jean-Baptiste-Alexandre Damaze, comte Dr),” w *Dictionnaire des parlementaires français depuis le 1er mai 1789 jusqu’au 1er mai 1889*, t. 2: *Cay-Fes*, red. Adolphe Robert i Gaston Cougny (Paris: Bourloton, 1890), 74.

¹¹ Fiodor Martens, *Wostocznaja wojna i Briussielskaja konfierencijskaja 1874–1878 gg.* (Sankt-Peterburg: Tipografija Ministierstwa Putiej Soobszczenijskaja [A. Bienkie], 1879), 109.

¹² Ibidem.

charakter ostrej polemiki, co wskazywało na potrzebę wcześniejszej pokojowej kodyfikacji zasad prowadzenia wojny; drugą kluczową przyczyną łamania obowiązujących norm przez żołnierzy państw cywilizowanych była według niego ich niewystarczająca znajomość przepisów prawa wojennego^[13]. Wzajemne oskarżenia, rozpatrywane już w trakcie trwania konfliktu, unaocznily, jak niebezpieczna może być niejednoznaczność reguł prowadzenia wojny. Bezpośrednio po zawarciu pokoju frankfurckiego 10 maja 1871 r. w prasie Europy Zachodniej zaczęły pojawiać się apele do rządów, by jak najszybciej położyły kres istnjącemu stanowi niepewności i bezwładu w zakresie prawa wojennego. Wielu publicystów, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii, z determinacją domagało się jasnej kodyfikacji zwyczajów wojennych, argumentując, że nie można dłużej opierać się wyłącznie na „święcie czczonych” tradycjach, które w ogniu walki łatwo zostają naruszone^[14].

Inicjatywę w tej kwestii przejęło rosyjskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych i osobiście cesarz Aleksander II. Czerpiąc naukę z doświadczeń wielu konfliktów zbrojnych, imperator wystąpił z propozycją zwołania międzynarodowego forum poświęconego kompleksowej kodyfikacji praw i zwyczajów wojennych^[15]. W kwietniu 1874 r. rząd Imperium Rosyjskiego wystosował zaproszenie na konferencję, zaś celem jej byłoby „[...] ustalenie zasad, które miałyby obowiązywać zarówno rządy, jak i armie, na zasadzie pełnej wzajemności”^[16]. Inicjatywa ta stanowiła kontynuację wcześniejszych działań Rosji zmierzających do ograniczenia środków i metod prowadzenia wojny. Poprzedziła ją bowiem Deklaracja petersburska z 1868 r. zakazująca stosowania pocisków rozrywających^[17].

¹³ Peter Holquist, *The Russian Empire as a „Civilized State”: International Law as Principle and Practice in Imperial Russia, 1874–1878* (Washington, D.C.: National Council for Eurasian and East European Research, 2004), 11 – 12.

¹⁴ Martens, *Wstocznaja wojna*, 110 – 116.

¹⁵ Piotr K. Marszałek, *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Dokumenty* (Warszawa: C.H. Beck, 2019), XXVIII.

¹⁶ Cyt. za: Martens, *Wstocznaja wojna*, 89 – 90.

¹⁷ Deklaracja petersburska z 1868 r., znana również jako Deklaracja o zakazie używania pocisków, które powodują niepotrzebne cierpienie, została przyjęta podczas konferencji międzynarodowej zwołanej przez cesarza Aleksandra II, pierwotnie mającej na celu szeroką dyskusję nad rozwojem praw prowadzenia wojny. Ostatecznie, wskutek braku porozumienia w innych kwestiach, państwa uczestniczące zgodziły się jedynie na wprowadzenie zakazu stosowania wybuchających pocisków o wadze poniżej 400 gramów, powodujących niepotrzebne cierpienie żołnierzy. Choć jej zakres był ograniczony, deklaracja ta odegrała ważną rolę jako

Na fali głośnych apeli humanistów i przedstawicieli środowisk wojskowych o „ucywilizowanie” wojny państwa europejskie z reguły pozytywnie odniosły się do rosyjskiej inicjatywy zwołania konferencji poświęconej rozważaniom tej materii traktatowo. Wszystkie zaproszone mocarstwa formalnie wyraziły zgodę na udział, delegując swoich pełnomocników. Jednakże nie brakowało także opinii sceptycznych – część rządów wyrażała wątpliwości co do użyteczności przyjęcia zbyt „krępujących” poszczególne państwa regulacji. Szczególną ostrożność zachowywała w tej materii Wielka Brytania. Londyn obawiał się bowiem, że rewizja „powszechnie uznanych zasad prawa międzynarodowego” mogłaby doprowadzić do ograniczenia swobody działania brytyjskich sił zbrojnych, zwłaszcza na morzu. Bezpośrednio przed konferencją brytyjski gabinet wystąpił do Petersburga z prośbą o wyjaśnienie – czy zakres planowanej dyskusji nie wykroczy poza ramy problematyki wojny lądowej. W odpowiedzi, w nocy z dnia 2 (14) lipca 1874 r., rząd rosyjski zapewnił, że przedmiotem obrad będą wyłącznie kwestie związane z działaniami wojennymi na lądzie, a konferencja nie obejmie ani zagadnień wojny morskiej, ani też utrwalonych norm prawa międzynarodowego^[18].

Pomimo takich deklaracji rząd brytyjski zdecydował się na udział w konferencji z pewną jednak rezerwą. Wielka Brytania oddelegowała bowiem swojego przedstawiciela – generała Alfreda Horsforda^[19], wyposażając go jednak w bardzo precyzyjne instrukcje. Miał on powstrzymywać się od zabierania głosu w debacie oraz nie sygnować żadnych dokumentów bez uzyskania uprzedniego upoważnienia ze strony Londynu. Jego obecność miała mieć charakter czysto obserwacyjny i ograniczać się do udzielania jedynie „wsparcia w toku obrad”, a także zlecono mu bieżące informowanie swoich mocodawców o przebiegu toczących się tam dyskusji^[20].

pierwszy międzynarodowy akt prawny, wprowadzający humanitarne ograniczenia dotyczące broni oraz ustanawiający podstawy dla późniejszych regulacji, takich jak konwencje haskie z 1899 i 1907 r. Zob. Hans-Peter Gasser, „A Look at the Declaration of St. Petersburg of 1868,” *International Review of the Red Cross* 33, nr 297 (1993): 512.

¹⁸ Martens, *Wsteczna wojna*, 128.

¹⁹ Alfred Hastings Horsford (1816–1885) – generał, oficer armii brytyjskiej, uczestniczący w licznych konfliktach XIX wieku. Pełnił wysokie stanowiska sztabowe, w tym jako sekretarz wojskowy w latach 1874–1880. Za swoje zasługi został odznaczony Krzyżem Wielkim Orderu Łaźni (GCB).

²⁰ UK Parliament, House of Lords, „Conference At Brussels – Rules Of Military Warfare,” *Hansard*, vol. 220, debata z 3 lipca 1874 r., kol. 994, <https://hansard.parliament.uk/Lords/1874-07-03/debates/73761b83-2d19-437b-8965-c3db7d5ad18a/ConferenceAtBrussels%E2%80%9494RulesOfMilitaryWarfare> [dostęp: 20.06.2025].

Jak podkreślał Fiodor Martens, przez ponad miesiąc trwania konferencji przedstawiciel brytyjski „nie wypowiedział ani jednego słowa podczas omawiania artykułów rosyjskiego projektu”, ściśle trzymając się wytycznych otrzymanych od swoich przełożonych^[21].

W odróżnieniu od ostrożnej postawy Wielkiej Brytanii mocarstwa kontynentalnej Europy wykazały dużo większe zainteresowanie konferencją, choć kierowały się przy tym różnymi motywami. Władze w Berlinie traktowały rosyjską inicjatywę przede wszystkim jako gest polityczny i nie sprzeciwiały się podjęciu rozmów nad przyszłym kształtem prawa wojennego *de lege ferenda*, odkładając jednocześnie kwestię jego formalnej ratyfikacji. Niemniej jednak to niemieccy eksperci wojskowi odegrali znaczącą rolę w toku obrad – ich stanowisko było ugruntowane doświadczeniami wojny francusko-pruskiej z 1870 r., w szczególności problematyką *franc-tireurs* i działań partyzanckich^[22]. Celem tej delegacji stało się między innymi ostateczne zalegalizowanie działań podejmowanych przez armię pruską na terytorium Francji. W trakcie obrad szczegółowo przeanalizowali projekt „Międzynarodowej konwencji dotyczącej praw i zwyczajów wojny” przedłożony przez Rosję, rozpatrując każdy z jego 71 artykułów. Dyskusje skoncentrowały się wokół kilku kluczowych zagadnień o zasadniczym znaczeniu. Przede wszystkim debatowano nad regulacjami dotyczącymi problemów związanych z okupacją terytorium nieprzyjaciela i statusu ludności cywilnej. Istotną kwestią negocjacji stała się też pozycja osób niebiorących udziału w walkach oraz tzw. formacji nieregularnych, czyli osób walczących, a przy tym niepodlegających ścisłej dyscyplinie wojskowej. Kontrowersje wzbudzały także dopuszczalność stosowania represaliów, rozumianych jako środki odwetu, oraz warunki traktowania jeńców wojennych.

Oprócz Fiodora Martensa istotną rolę w przygotowaniach do konferencji brukselskiej z 1874 r. odegrał założyciel Międzynarodowego Czerwonego Krzyża – Szwajcar Henry Dunant^[23]. W liście do siostry z 23 czerwca 1872 r. wyrażał przekonanie, że to właśnie w Brukseli zostanie przyjęta konwencja

²¹ Martens, *Wstocznaja wojna*, 128.

²² Tracey Leigh Dowdeswell, “The Brussels Peace Conference of 1874 and the Modern Laws of Belligerent Qualification,” *Osgoode Hall Law Journal*, vol. 54 (3) (2017): 832.

²³ Henry Dunant (1828–1910) – szwajcarski działacz społeczny, filantrop i założyciel Czerwonego Krzyża. W 1901 r. otrzymał pierwszą Pokojową Nagrodę Nobla za swoją działalność humanitarną. Jego inicjatywy doprowadziły do przyjęcia konwencji genewskich, które regulują postępowanie podczas konfliktów zbrojnych. Zob. Pierre Boissier, *Henry Dunant* (Geneva: Henry Dunant Institute, 1974), 3 – 4.

regulująca status jeńców wojennych^[24] – akt normatywny, nad którym rozpoczął prace w nowo utworzonym Towarzystwie na Rzecz Poprawy Losu Jeńców Wojennych (dalej: Towarzystwo)^[25].

Fiodor Martens zauważał, że choć w marcu 1874 r. rządy europejskie otrzymały ów projekt, zawierający między innymi propozycję zwołania konferencji w Brukseli, to równolegle rząd rosyjski pracował już nad znacznie szerszą regulacją dotyczącą praw i zwyczajów wojny, planując też zainicjować zwołanie konferencji w celu jej przyjęcia^[26]. Wysoko też oceniał działalność tak Henry’ego Dunanta, jak i stworzonego przez niego Towarzystwa, uznając jego projekt za istotny wkład w rozwój myśli humanitarnej, zawierający tak *par excellence* innowacyjne, jak i zarazem szlachetne postulaty. W sposób szczególnie przychylny przyjął postulaty, zgodnie z którymi wszyscy jeńcy wojenni powinni pozostawać pod opieką państw neutralnych, akredytowanych przy rządach stron pozostających w konflikcie. Pozytywnie odnosił się także do projektowanych przepisów dotyczących humanitarnego traktowania zakładników, szpiegów oraz członków pospolitego ruszenia, jak również do postulatów respektowania podstawowych praw jednostki ludzkiej^[27].

Jednocześnie Fiodor Martens wykazywał istotne braki projektu przygotowanego przez Towarzystwo znacząco ograniczające jego praktyczną przydatność. Krytykował przede wszystkim nadmierną obszerność

²⁴ Yvonne de Pourtalès i Roger H. Durand, “Henry Dunant, Promoter of the 1874 Brussels Conference, Pioneer of Diplomatic Protection for Prisoners of War,” *International Review of the Red Cross* 15, nr 167 (1975): 68.

²⁵ *Société pour l’amélioration du sort des prisonniers de guerre* (Towarzystwo na Rzecz Poprawy Losu Jeńców Wojennych) – organizacja założona w 1872 r. w Paryżu. Jej celem było zapewnienie pomocy humanitarnej oraz poprawa warunków traktowania jeńców wojennych. Organizacja odegrała istotną rolę w propagowaniu standardów humanitarnych, które później wpłynęły na międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych. Henry Dunant objął w tej organizacji funkcję sekretarza, a jej misją było propagowanie idei międzynarodowej ochrony wojskowych wziętych do niewoli. Do początku 1874 r. Towarzystwo przygotowało własny projekt konwencji, który stanowił bezpośrednią inspirację dla zwołania konferencji w Brukseli. Inicjatywa ta została jednak w dużej mierze zignorowana przez brytyjską oraz rosyjską dyplomację, która forsowała własny projekt i zamierzała przejąć kontrolę nad przebiegiem obrad. Zob. Pourtalès i Durand, “Henry Dunant,” 74 – 77.

²⁶ Zob. Martens, *Wstocznaja wojna*, 120 – 122.

²⁷ Fiodor Fiodorowicz Martens, “Briusselskaja mieždunarodnaja konfierencija 1874 g.,” w *Sbornik gosudarstwiennych znaniy*, t. 1, red. W.P. Biezobrazow (Sankt-Petersburg: W tipografii W. Biezobrazowa i Ko., 1874), 192 – 193.

przygotowanego traktatu^[28]. Wyrażał również zastrzeżenia wobec uregulowania w nim przepisów dotyczących praw i obowiązków państw neutralnych. Uznał je za wadliwe zarówno w sferze przedmiotowej, jak i co do kontekstu projektu, co w jego ocenie czyniło go ułomnym, a tym samym niemogącym stanowić podstawy merytorycznej dla treści przyszłej konwencji^[29]. Być może z tego powodu, a także z racji niechęci rosyjskiego rządu do przedłużania obrad konferencji oraz potrzeby zwiększenia szans na zaakceptowanie projektu, propozycja paryskiego Towarzystwa nie stała się podstawą debat w trakcie konferencji.

Podczas posiedzenia końcowego w dniu 27 sierpnia (8 września) 1874 r. delegaci jednomyślnie zaakceptowali tekst końcowego dokumentu – „Deklaracji brukselskiej w sprawie praw i zwyczajów wojny” (dalej: Deklaracja, Deklaracja brukselska). Przyjęta w imieniu wszystkich stron uczestniczących w konferencji konwencja zawierała 56 artykułów, usystematyzowanych w rozdziałach według kryterium przedmiotowego, regulujących zasady prowadzenia działań wojennych na lądzie. Formalnie delegaci podpisali Protokół Końcowy, do którego załączono tekst Deklaracji jako integralną część dokumentacji konferencyjnej^[30].

Na zakończenie obrad przewodniczący konferencji, przedstawiciel Rosji, baron Aleksander Jomini oraz inni uczestnicy wyrazili nadzieję, że zakończone właśnie prace staną się fundamentem przyszłej, projektowanej konwencji. Delegaci otwarcie zadeklarowali wolę kontynuowania współpracy – zapewnili o pragnieniu ponownego spotkania w Petersburgu celem zawarcia już wiążącego, formalnego traktatu, opartego na treści przyjętej Deklaracji. Pomimo pewnych rozbieżności, które pojawiły się w toku negocjacji, końcowa atmosfera była nacechowana raczej ostrożnym optymizmem. Konferencja została odebrana jako istotny progres w rozwoju prawa międzynarodowego^[31]. Pomimo osiągnięcia porozumienia na

²⁸ Zawierał on aż 147 artykułów, w dużej mierze poświęconych wewnętrznym zagadnieniom administracyjnym, takim jak kwestia wysokości żołdu, organizacja obozów jenieckich (*dépôts*), korespondencje jeńców i innych nader drobiazgowych rozwiązań, które, jak zaznaczał Fiodor Martens, trudno byłoby skutecznie uregulować na drodze umowy międzynarodowej.

²⁹ Martens, „Brusselskaja mieždunarodnaja konfierencija,” 193 – 194.

³⁰ „Projekt mieždunarodnoj dieklaracii o zakonach i obyczajach wojny, sostawliennoj konfierenciej w Briussielie w 1874 g.,” *Russkij Invalid: Gazieta wojennaja, političieskaja i literaturnaja*, 1875, nr 10, 14 (26) stycznia 1875, 3 – 4, https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_012442893/?ysclid=mb5aj59gp6897972 [dostęp: 20.06.2025].

³¹ Martens, *Wostocznaia wojna*, 136 – 137.

poziomie eksperckim konferencja brukselska z 1874 r. nie doprowadziła do zawarcia wiążącej umowy międzynarodowej. Przyjęta Deklaracja pozostała jedynie dokumentem o charakterze projektowym, który nigdy nie stał się obowiązujący i nigdy też nie uzyskał mocy prawnej, ponieważ nie ratyfikowały go państwa uczestniczące w tym wydarzeniu.

Rząd rosyjski wszakże nie zaprzestał działalności dyplomatycznej. We wrześniu 1874 r., zatem w stosunkowo krótkim czasie po zakończeniu konferencji, Petersburg rozesłał do państw w niej uczestniczących okólnik z propozycją przesłania uwag i sugestii dotyczących dalszego dopracowania projektu deklaracji wojennej. Zakładano, że na podstawie zebranych opinii uda się realnie ocenić, czy możliwe jest doprowadzenie inicjatywy do pomyślnego końca – czy to poprzez wzajemną wymianę deklaracji między rządami, czy też przez opracowanie nowego projektu, a nawet w drodze zwołania kolejnej konferencji. Odezwa spotkała się z odpowiedzią europejskich gabinetów: w wielu państwach powołano specjalne komisje złożone z ekspertów, których zadaniem było przeanalizowanie dokumentów z Brukseli. W niektórych krajach – jak Prusy czy Austro-Węgry – komisje te stosunkowo szybko przyjęły własne opinie i przedstawiły je swoim rządom. W szeregu innych państwach prace przeciągnęły się aż do początku 1875 r.^[32]

W opinii Fiodora Martensa brak sukcesu Deklaracji brukselskiej wynikał z dwóch zasadniczych przyczyn, z których jedną były stanowiska niektórych mocarstw, a w szczególności Wielkiej Brytanii. Na początku 1875 r. rząd brytyjski oficjalnie poinformował o swojej rezygnacji z dalszego udziału w pracach nad brukselskimi ustaleniami. W nocy ministra spraw zagranicznych Edwarda Stanleya, 15. hrabiego Derby^[33], z dnia 20 stycznia (1 lutego) 1875 r., przedstawiono też uzasadnienie tej decyzji: Londyn

³² Ibidem, 137.

³³ Edward Henry Stanley, 15. hrabia Derby (1826–1893) – brytyjski polityk i dyplomata, pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii dwukrotnie: w latach 1866–1868 w rządzie swego ojca, lorda Derby, oraz ponownie w latach 1874–1878 w gabinecie Benjamin Disraeliego. Uznawany za umiarkowanego konserwatystę o liberalnych poglądach, prowadził ostrożną, wyważoną politykę zagraniczną, m.in. negocjując gwarancję neutralności Luksemburga (1867) i aprobując zakup udziałów w Kanale Sueskim. Po odejściu z rządu w 1878 r. przeszedł na stronę liberałów, a następnie działał jako Liberalny Unionista. Ceniony za rozległą wiedzę i intelektualne podejście do polityki, był również aktywny poza nią – m.in. jako kanclerz Uniwersytetu Londyńskiego i prezes Royal Literary Fund. Zob. M.ountstuart] G.rant] D.uff], “Edward Henry Stanley, 15th Earl of Derby,” w *The Encyclopædia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*, 11th ed., vol. 8: *Demijohn to Edward* (Cambridge: Cambridge University

obawiał się bowiem związania nowymi regułami prowadzenia wojny^[34]. Brytyjczycy twierdzili wręcz, że formalna kodyfikacja ograniczyłaby elastyczność ich sił zbrojnych, utrudniając znacznie dostosowywanie działań wojennych do okoliczności. W perspektywie strategicznej uznawali, że normy o charakterze *iuris cogentis* mogą zostać wykorzystane przeciwko nim przez potencjalnych przeciwników.

Drugą przyczyną, na którą wskazywał Fiodor Martens, było powstanie na Bałkanach w 1875 r. Rebelia ludności chrześcijańskiej, najpierw w Hercegowinie, a następnie w Bośni, przeciwko Imperium Osmańskiemu, wspierana przez Serbię i Czarnogórę, doprowadziła do ogólnego zaostrzenia kwestii wschodniej^[35]. Uwaga Rosji oraz pozostałych wielkich mocarstw została skierowana na wydarzenia w Imperium Osmańskim, które zaczęły zagrażać pokojowi w Europie. W obliczu narastającego napięcia i przygotowań do potencjalnego konfliktu z Turcją sprawa humanitarnych reguł prowadzenia wojny zeszyła na dalszy plan. W efekcie planowana konferencja w Petersburgu, mająca doprowadzić do formalnego przyjęcia konwencji na podstawie Deklaracji brukselskiej, nigdy się nie odbyła^[36].

Fiodor Martens pisał:

Trudność rozwiązania postawionego zadania oraz niemożność natychmiastowego zawarcia formalnego traktatu przez wszystkie państwa były oczywiste od samego początku. Opinia publiczna w niektórych krajach nie była jeszcze w pełni dostrzec ogromnych korzyści płynących z precyzyjnego określenia praw i zwyczajów wojennych. Dlatego też, w interesie samej sprawy, należało najpierw poznać poglądy i oczekiwania poszczególnych narodów, aby następnie móc przystąpić do ostatecznego rozwiązania kwestii. Taki był rzeczywisty cel konferencji brukselskiej – i z tego zadania wywiązała się ona w sposób całkowicie satysfakcjonujący^[37].

Press, 1910), 68 – 69; John P. Mackintosh, *The British Cabinet*, 3rd ed. (London: Stevens & Sons, 1977), 322 – 323.

³⁴ Martens, *Wostocznaja wojna*, 137 – 138.

³⁵ Leslie Rogne Schumacher, „A Lasting Solution”: *The Eastern Question and British Imperialism, 1875–1878* (PhD diss., University of Minnesota, 2012), 14, 141; Barbara Jelavich, *Historia Bałkanów*. Tom drugi, *wiek XX*, tłum. Marek Chojnacki i Justyn Hunia (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005), 47; W.M. Chwostow, „Wostocznyj krizis (1875–1877),” w *Istorija diplomatii*. Tom drugi: *Diplomatia w nowoje wriemia (1872–1919 gg.)*, red. W.P. Potiomkin (Moskwa–Leninград: OGIZ, Gosudarstwiennoe izdatiel'stvo političieskoj litieratury, 1945), 22.

³⁶ Martens, *Wostocznaja wojna*, 137.

³⁷ Martens, „Brusselskaja mieždunarodnaja konfierencija,” 231.

Choć konferencja brukselska z 1874 r. nie zakończyła się formalnym przyjęciem konwencji, to jednak jej znaczenia historycznego nie sposób przecenić. W opinii ówczesnych obserwatorów była to pierwsza w historii próba tak szerokiej i spójnej regulacji praw i zwyczajów wojennych. Stała się też punktem wyjścia dla ich dalszej ewolucji. Później Fiodor Martens pisał:

[...] prace konferencji brukselskiej nigdy nie zostaną zapomniane, zawsze będą wywierać dobroczynny wpływ na prowadzenie działań zbrojnych i nigdy nie mogą zostać wymazane z historii rosyjskiej polityki, ukierunkowanej na osiągnięcie prawdziwie humanitarnych i wielkodusznych celów^[38].

Co więcej, po upływie ćwierćwiecza, podczas haskiej konferencji pokojowej w 1899 r., obserwował, jak ustalenia Deklaracji brukselskiej, nad którą tak starannie pracował, stały się podstawą przyjętej Konwencji dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej. W swoim dzienniku Fiodor Martens z satysfakcją odnotował ten triumf: „Deklaracja brukselska – moje ulubione dziecie z 1874 r. – z nielegalnego dziecka stał się legalnym i przez wszystkich uznanym! Co za rozkosz! Co za radość!”^[39].

Obok jego pracy naukowej w dziedzinie prawa międzynarodowego poglądy Fiodora Martensa na kwestie wojny i pokoju kształtowała w znacznym stopniu także jego aktywność dyplomatyczna. Jako wysoki urzędnik Ministerstwa Spraw Zagranicznych był zobowiązany do reprezentowania i obrony interesów Imperium Rosyjskiego nie tylko podczas międzynarodowych konferencji, ale również w treści własnych publikacji. Z tego względu jego dzieła, a szczególnie jedna z najważniejszych prac „Wojna wschodnia i konferencja brukselska z lat 1874–1878” („Восточная война и Брюссельская конференция. 1874–1878 гг.”), stanowiąca refleksję nad skutkami wojny rosyjsko-tureckiej z lat 1877–1878, przekonuje, że wojna pozostaje nieuniknionym faktem historycznym^[40]. Fiodor Martens postrzegał ją jako zjawisko wypływające z naturalnej walki narodów o realizację własnych interesów politycznych i kulturowych^[41]. Taki sposób ujmowania konfliktu wpisywał się zarówno w realia polityki imperialnej Rosji, jak i w ogólny

³⁸ Martens, *Wostoczna wojna*, 139.

³⁹ Ilja Raczkow i Jelizawieta Raczkowa, „Wyderżka iz dniewnikow Fiodora Fiodorowicza Martiensa za 1899 god,” *Mieżdunarodnoje prawosuđije*, nr 1 (2022): 122. zapis z dnia 20 czerwca (3 lipca) 1899 r.

⁴⁰ Martens, *Wostoczna wojna*, 31.

⁴¹ Ibidem, 26.

paradygmat epoki, w którym prawo międzynarodowe miało nie tyle eliminować wojny, ile cywilizować ich przebieg.

Jednocześnie jednak doświadczenia wojny rosyjsko-tureckiej, a w sposób szczególnie brutalne przestępstwa i masowe represje popełniane przez wojska osmańskie na ludności chrześcijańskiej Bałkanów – takie jak rzezie, gwałty, grabieże i systematyczne niszczenie całych wsi^[42] – w znacznym stopniu wpłynęły na jego myślenie o potrzebie umiędzynarodowienia norm humanitarnych. Fiodor Martens postrzegał te zbrodnie jako dowód na to, że bez jasnych i powszechnie przyjętych zasad prawa wojennego wojna grozi powrotem do barbarzyństwa. Dlatego też dostrzegał szczególną wagę konferencji brukselskiej 1874 r., w której widział próbę cywilizacyjnego okiełznania przemocy wojennej i ochrony ofiar konfliktów zbrojnych przed najgorszymi przejawami ludzkiego okrucieństwa. Podkreślał, że wojna stanowi „kontynuację stosunków politycznych” oraz odzwierciedlenie poziomu rozwoju moralnego i kulturowego narodów. Jego zdaniem współczesna mu cywilizacja, mimo nieuchronności konfliktów w istniejących realiach stosunków międzynarodowych, powinna wszakże dążyć do ograniczenia cierpień, jakie niosą za sobą wszelkiej maści konflikty zbrojne, poprzez ścisłą reglamentację działań stron walczących. „Uznając wojnę, w obecnych warunkach relacji między państwami, za całkowicie nieuniknioną – pisał Martens – twierdzimy równocześnie, że prawo wojny nie jest wymysłem bezczynnej fantazji, lecz rezultatem historycznego doświadczenia i aktualnego stanu życia międzynarodowego”^[43].

Fiodor Martens dostrzegał też swoisty paradoks wojny:

Zawsze [...] burzyła to, co zostało stworzone przez pokój; zawsze [...] kładła podwaliny pod przyszły pokój; zawsze w wojnie ujawniała się siła życiowa narodów i określała się ich pozycja na arenie dziejów świata^[44].

Jednocześnie podkreślał, że narody cywilizowane postrzegają to zjawisko jako nieszczęście i największe zło pochłaniające osiągnięty dorobek pokoleń w pokoju, niszczące miliony istnień. Tym samym odrzucał romantyczną wizję wojny: dla ludzkości jest ona największą tragedią, antytezą ideału trwałego pokoju.

⁴² *Rusko-turieckaja wojna 1877–1878*, red. I.I. Rostunow (Moskwa: Wojenizdat, 1977), 179; Martens, *Wostocznaia wojna*, 383.

⁴³ Martens, *Wostocznaia wojna*, 44.

⁴⁴ Ibidem, 4.

W opinii sowieckiego, a następnie po rozpadzie Związku Radzieckiego w 1991 r., rosyjskiego prawnika-internacjonalisty Władimira Pustogarowa Fiodor Martens – jako przedstawiciel doktryny i zarazem humanista – propagował „idealistyczną siłę prawa”, a za fundament sprawiedliwego ładu światowego uważał nie równowagę sił politycznych czy nacjonalizm, lecz właśnie hegemonię prawa. Tylko ono mogło stanowić podstawę ludzkiej egzystencji wolnej od wojen i przemocy^[45].

Jedną z głównych wizji Fiodora Martensa stał się postulat humanitaryzmu w wojnie – ograniczenie jej rozmiarów i minimalizacja stosowania środków przemocy z uwzględnieniem kwestii moralnych. Konsekwentnie podkreślał, że nawet w warunkach konfliktu zbrojnego musi istnieć „ludzka miara”. Swoimi poglądami wniósł znaczący wkład zarówno w rozwój norm regulujących ochronę rannych, chorych, jeńców wojennych oraz ludności cywilnej podczas konfliktów zbrojnych, jak i w kształtowanie zasad ograniczających sposoby prowadzenia działań wojennych. Jest uważany za jednego z pionierów, a zarazem i twórcę międzynarodowego prawa humanitarnego^[46].

W swoich pracach Fiodor Martens permanentnie trwał na stanowisku, że strony konfliktów nie mogą posługiwać się wszelkimi dostępnymi środkami. Prawo wojenne zna bowiem granice wynikające z zasad humanitaryzmu, a ograniczenia te dotyczą nie tylko stosowania brutalnych środków o charakterze technicznym, lecz także użycia najemników oraz „dzikich hord i plemion barbarzyńskich”^[47]. Już podczas konferencji brukselskiej w rosyjskim projekcie proponował wprowadzenie bezwzględного zakazu użycia broni powodującej niepotrzebne cierpienie – w duchu rozwinięcia zasad zawartych w Deklaracji petersburskiej z 1868 r.^[48] Fiodor Martens wychodził z założenia, że postęp techniki wojskowej musi iść w parze z rozwojem norm humanitarnych mających zapobiec powrotowi do stanu wojny bezwzględnej. W kolejnych latach brał również udział w pracach

⁴⁵ Vladimir Pustogarov, “Fyodor Fyodorovich Martens (1845–1909): A Humanist of Modern Times,” *International Review of the Red Cross* 36, nr 312 (1996): 304.

⁴⁶ Ibidem, 314.

⁴⁷ Martens, *Wsteczna wojna*, 405 – 406.

⁴⁸ „Projet d’une Déclaration internationale concernant les lois et coutumes de la guerre,” Bruxelles, 27 août 1874, art. 13, w *Actes de la Conférence de Bruxelles de 1874 sur le projet d’une convention internationale concernant la guerre: protocoles des séances plénières, protocoles de la commission déléguée par la conférence, annexes* (Paris: Librairie des Publications Législatives, A. Wittersheim & Cie, 1874), 61. Bibliothèque diplomatique numérique, <https://bibliotheque-numerique.diplomatie.gouv.fr/ark:/12148/bpt6k5813563c> [dostęp: 20.06.2025].

nad postanowieniami konferencji haskich z 1899 i 1907 r., które położyły fundament pod współczesne międzynarodowe prawo humanitarne. Jednocześnie przyznawał, że w czasach mu współczesnych całkowite wyeliminowanie wojen pozostaje celem pożądanym, aczkolwiek nader trudnym do osiągnięcia. Określał powszechny pokój mianem ideału, do którego powinna dążyć ludzkość, i widział w nim ostateczny cel rozwoju prawa międzynarodowego. Jednak jako realista zdawał sobie sprawę z utopijności potencjalnej dobrowolnej zgody państw na ograniczenie stanu osobowego ich armii. W swoim dzienniku, w czasie gorących debat wokół kwestii rozbrojenia (inicjatywa z 1898 r.), zapisał z goryczą: „Środków do wykończenia wojny ani do rozbrojenia narodów nie znam i nie znalazłem”^[49]. Mimo to Fiodor Martens wierzył w sukces swoich przekonań: „Nadejdzie także w dziedzinie życia międzynarodowego czas, kiedy spełni się wielkie prawo życia społecznego, gdy każdy naród będzie istniał dla świata, a świat dla niego”^[50]. Ten optymizm, oparty na wierze w rozum i moralny rozwój ludzkości, przenika filozoficzne poglądy Fiodora Martensa na relację między wojną a pokojem.

Fiodor Martens nie ograniczał się do teoretycznego rozważania problemu, lecz należał do nielicznych uczonych swojej epoki, którzy aktywnie uczestniczyli w praktycznym kształtowaniu norm prawa międzynarodowego mających na celu ograniczenie okrucieństw wojny. Jego działalność na konferencji brukselskiej oraz konferencjach haskich, praca nad wprowadzeniem zasad humanizmu do ustawodawstwa wojennego, a także osobisty udział w sformułowaniu słynnej klauzuli noszącej jego imię były doniosłymi krokami na drodze rozwoju międzynarodowego prawa humanitarne. Potrafił też połączyć filozoficzne ideały humanizmu z realiami dyplomacji, dając tym samym poważny impuls dalszym wysiłkom na rzecz prawnego uregulowania przebiegu konfliktów zbrojnych.

⁴⁹ Cyt. za: Władimir Pustogarov, *Fiodor Fiodorowicz Martens. Jurist. Dyplomata* (Moskwa: Mieżdunarodnyje otnoszenija, 1999), 146 – 147.

⁵⁰ Martens, *Wostoczna wojna*, 45.

Bibliografia

- Baszkiewicz, Jan. *Historia Francji*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999.
- Biograficzeskij słowar' professora i priepodawatelej Impieratorskogo Sankt-Peterburgskogo Uniwersiteta za istieksuju trietju czetwier' wieka jego suszczestwowanija*. 1869–1894, t. 2, M–Ja. Sankt-Peterburg: Tipografija i Litografija B.M. Wolfa, 1898.
- Boissier, Pierre. *Henry Dunant*. Geneva: Henry Dunant Institute, 1974.
- Chwostow, W.M. "Wostocznyj krizis (1875–1877)." W *Istorija diplomatii*. Tom drugi: *Diplomatia w nowoje wriemia (1872–1919 gg.)*, red. W.P. Potiomkin, 22 – 39. Moskwa–Leningrad: OGIZ, Gosudarstwiennoe izdatiel'stvo politiczieskoj litieratury, 1945.
- Dictionnaire des parlementaires français depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889*, red. Adolphe Robert i Gaston Cougny, t. 2: *Cay–Fes*. Paris: Bourloton, 1890.
- Dowdeswell, Tracey Leigh. "The Brussels Peace Conference of 1874 and the Modern Laws of Belligerent Qualification." *Osgoode Hall Law Journal*, vol. 54 (3) (2017): 805 – 850. <https://doi.org/10.60082/2817-5069.3159>.
- Gasser, Hans-Peter. "A Look at the Declaration of St. Petersburg of 1868." *International Review of the Red Cross* 33, nr 297 (1993): 512 – 513. <https://doi.org/10.1017/S0020860400082188>.
- Holquist, Peter. *The Russian Empire as a „Civilized State”: International Law as Principle and Practice in Imperial Russia, 1874–1878*. Washington, D.C.: National Council for Eurasian and East European Research, 2004.
- Jelavich, Barbara. *Historia Bałkanów*. Tom drugi, *wiek XX*. Tłumaczenie Marek Chojnacki i Justyn Hunia. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005.
- Leisering, Lutz. "Nation State and Social Policy: An Ideational and Political History. Introduction to the Book Series *German Social Policy*." W *Origins of the German Welfare State. Social Policy in Germany to 1945*, red. Michael Stolleis, tłumaczenie Thomas Dunlap, 1 – 22. Heidelberg–New York–Dordrecht–London: Springer, 2013. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-22522-2>.
- Mackintosh, John P. *The British Cabinet*. 3rd ed. London: Stevens & Sons, 1977.
- Marszałek, Piotr K. *Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych. Dokumenty*. Warszawa: C.H. Beck, 2019.
- Martens, F.F. "Briusselskaja mieżdunarodnaja konfierencija 1874 g." W *Sbornik gosudarstwiennych znaniy*, t. 1, red. W.P. Biezobrazow, 181 – 232. Sankt-Petersburg: W tipografii W. Biezobrazowa i Ko., 1874.
- Martens, Fiodor. *Wostoczna wojna i Briusselskaja konfierencija 1874–1878 gg*. Sankt-Petersburg: Tipografija Ministerstwa Putiej Soobszczeniya [A. Bienkie], 1879.

- de Pourtalès, Yvonne, i Roger H. Durand. "Henry Dunant, Promoter of the 1874 Brussels Conference, Pioneer of Diplomatic Protection for Prisoners of War." *International Review of the Red Cross* 15, nr 167 (1975): 61 – 85. <https://doi.org/10.1017/S0020860400018398>.
- "Projekt międzynarodowej deklaracji o zakonach i obyczajach wojny, sostawlienoj konfierienciej w Briussielie w 1874 g." *Russkij Invalid: Gazieta wojennaja, političieskaja i literaturnaja*. 1875, nr 10, 14 (26) stycznia 1875, 3 – 4. Pietrogród, 1875. https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_012442893/?ysclid=m-b5a1j59gp6897972.
- "Projet d'une Déclaration internationale concernant les lois et coutumes de la guerre." Bruxelles, 27 août 1874, art. 13. W *Actes de la Conférence de Bruxelles de 1874 sur le projet d'une convention internationale concernant la guerre : protocoles des séances plénières, protocoles de la commission déléguée par la conférence, annexes*. Paris: Librairie des Publications Législatives, A. Wittersheim & Cie, 1874. Bibliothèque diplomatique numérique. <https://bibliotheque-numerique.diplomatie.gouv.fr/ark:/12148/bpt6k5813563c>.
- Pustogarov, Vladimir. "Fyodor Fyodorovich Martens (1845–1909): A Humanist of Modern Times." *International Review of the Red Cross* 36, nr 312 (1996): 300 – 314. <https://doi.org/10.1017/S0020860400089890>.
- Pustogarov, Władimir. *Fiodor Fiodorowicz Martens. Jurist. Dyplomata*. Moskwa: Międzunarodnyje otnoszenija, 1999.
- Rackow, Ilja i Jelizawiet Rackowa. "Wydierżka iz dniewnikow Fiodora Fiodorowicza Martiensa za 1899 god." *Mieżdunarodnoje prawosudije*, nr 1 (2022): 122 – 137. *Russkij biograficzeskij słowar'*, t. 7: *Żabokritskij – Ziałowski*, red. Je. S. Szumigorskij i M.G. Kurdiumow. Pietrogard: Tipografija Gławnogo Uprawlenija Udiefow, 1916.
- Russko-turieckaja wojna 1877–1878*, red. I.I. Rostunow. Moskwa: Wojenizdat, 1977.
- Schumacher, Leslie Rogne. „A Lasting Solution”: *The Eastern Question and British Imperialism, 1875–1878*. PhD diss., University of Minnesota, 2012.
- Szpoper, Dariusz i Arsen Tagirov. "Fiodor Martens – pionier międzynarodowego prawa humanitarnego." *Prawo i Więź*, nr 3 (46) (2023): 133 – 153. <https://doi.org/10.36128/PRIW.VI46.718>.
- The Encyclopædia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*, 11th ed., vol. 4: Bisharin to Calgary. Cambridge: Cambridge University Press, 1910.
- The Encyclopædia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*, 11th ed., vol. 8: Demijohn to Edward. Cambridge: Cambridge University Press, 1910.
- UK Parliament. House of Lords. "Conference At Brussels – Rules of Military Warfare." *Hansard*, vol. 220, debata z 3 lipca 1874 r., kol. 994. <https://hansard>.

parliament.uk/Lords/1874-07-03/debates/73761b83-2d19-437b-8965-c3db-7d5ad18a/ConferenceAtBrussels%E2%80%94RulesOfMilitaryWarfare.

Wawro, Geoffrey. *The Franco-Prussian War: The German Conquest of France in 1870–1871*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Wojennaja encykłopedija, t. 14: Krukowskij, F.A. – Linita, red. K.I. Wieliczko, W.F. Nowickij, A.W. von Szwarc i in. Sankt-Petersburg: Tipografija T-wa I.D. Sytina, 1914.

This article is published under a Creative Commons Attribution 4.0 International license.
For guidelines on the permitted uses refer to
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>